

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ Г. СЕНКЕВИЧА

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

Роман

У трьох томах

I

Харків
«Фоліо»
2018

Вступ

Був у Жемайтії¹ один могутній рід Білевичів, що від Мендогів походив, дуже розгалужений і в усьому Расейнїя найбільш поважаний. Високих посад Білевичі ніколи не займали, щонайвище очолювали повіт, але на полях Марса добряче прислужилися країні, за що були щедро нагороджені в різні часи. Їхнє родове гніздо, що й досі існує, називалося Білевичі, але, крім них, родина мала й інші маєтки в околиці Расейнїя, і далі в Кракінові, біля Ляуди, Шої, Нев'язів — і так аж до Паневежиса. Згодом вони розділилися на кілька родів, члени яких втратили зв'язок один з одним. З'їжджалися разом тільки тоді, коли в Расейнїя, на рівнині, що називалася Стани, відбувався показ посполитого рушення² Жемайтії. Часом вони також зустрічалися під прапорами литовського компуту³ і на сеймиках. А що вони були заможними, впливовими, то зважати на них мусили навіть всесильні в Литві та Жемайтії Радзивілли.

¹ *Жемайтія* — князівство, що виникло на землях литовської народності жемайтів (жмудів) у XII ст. Тепер — регіон на північному заході Литовської Республіки.

² *Посполите рушення* — загальне шляхетське ополчення спершу у Польському королівстві, а потім — у Речі Посполитій, яке оголошували за наказом короля.

³ *Компут* — перепис, чисельний стан, або поіменні реєстри козацького війська.

Під час правління Яна-Казимира патріархом усіх Білевичів був такий собі Іраклій Білевич, полковник легкої кавалерії, упітський підкоморний. Він не мешкав у родинному гнізді, яке тримав у той час Томаш, расейняйський мечник. Натомість Іраклію належали Водокти, Любич і Мітруни, що розкинулись неподалік від Ляуди, наче морем, дрібною знаттю облітої.

Крім Білевичів, ще кілька відомих родів жили в цих краях — Сологуби, Монтвілли, Шиллінги, Коризни, Сіцинські (хоча й дрібнішої шляхти там не бракувало), зрештою, все узбережжя Ляуди було усіяне дуже густо так званими околицями, або, інакше кажучи, закутками — поселеннями славетної та відомої своєю діяльністю в Жемайтії ляуданської шляхти.

В інших частинах країни роди отримували свої імена від місцин або закутків, як це було заведено на Підляшші. Однак у ляуданських маєтках склалося інакше. Там у Морезах жили Стак'яни, котрих свого часу Баторій винагородив за відвагу, проявлену під Псковом. У Волмонтовичах на доброму ґрунті оселилися Бутрими, найвищі чоловіки з цілої Ляуди, неговірки, але важкі на руку, котрі під час сеймиків, з'їздів або воєн мовчазним муром стояли. Землями в Дрожейканах і Мозгах володіли Домашевичі, відомі мисливці. Вони ходили на лови в зелену пущу аж до Вілкомера, вистежуючи ведмедя. Гаштовти сиділи в Пацунелях. Їхні жінки славилися своєю вродою, тож усіх гожих панянок навколо Кракінова, Паневежиса й Упіти врешті-решт стали називати пацунельками. Малі Сологуби були багаті кіньми та великою рогатою худобою, яку годували на численних пасовиськах. А от Гостевичі в Йощунах гнали смолу в лісі, і тому їх часом називали Чорними або Задимленими Гостевичами.

Були ще й інші закутки, було й більше родів. Багато з цих родин і досі живуть, але здебільшого і закутки вже не лежать так, як раніше, і люди там мають уже інші імена. Війни, лиха, пожежі спричинилися до великих перебудов на давніх згарищах. Словом, багато що змінилося. Але з часу свого розквіту стара Ляуда в первісному стані та ляуданська шляхта набрали найдужчої сили, адже лише кілька років тому, вчинивши запеклий опір під Лоевом бунтівному козацтву, неабияк прославилися під проводом Яна Радзивілла.

Всі ляуданці служили в хоругві старого Іраклія Білевича. Заможніші — як товариші на двох конях, бідніші — на одному, а найбідніші — на поштових. Загалом шляхта була військова і в лицарський фах просто закохана. Натомість на справах, які зазвичай вирішувалися на сеймиках, вони розумілися менше. Знали тільки, що король перебуває у Варшаві, Радзивілл і пан староста Глебович — у Жемайтії, а пан Білевич — у Водоктах на Ляуді. Цього їм було досить і вони голосували так, як їм радив їхній господар Білевич, у надії, що він хоче те, що й пан Глебович, котрий був у спілці з Радзивіллом, Радзивілл — рука короля в Литві та Жемайтії, а король — чоловік Речі Посполитої та батько всіх шляхтичів.

Пан Білевич врешті був більше приятелем, ніж васалом впливових феодалів у Біржаї, і його дуже цінували, бо на кожен заклик він виставляв тисячу голосів і тисячу ляуданських шабель, і шаблі ці були в руках Стак'янів, Бутримів, Домашевичів чи Гаштовтів, котрих не став би недооцінювати в ті часи ніхто на світі. Однак пізніше все змінилося, і сталося це тоді, коли помер Іраклій Білевич.

Тож не стало і батька, і благодійника шляхти ляуданської 1654 року. В той час вибухнула вздовж усього східного кордону Речі Посполитої страшна війна. Пан Білевич уже на неї не пішов, тому що не дозволили йому цього вік і глухота, але ляуданці пішли. Тому, коли прийшла звістка, що Радзивілла розбили на річці Шкловці, а ляуданську хоругву під час атаки на французьку найману піхоту вирізали майже до ноги, у старого полковника не витримало серце, і він віддав Богові душу.

Звістку про це привіз пан Міхал Володийовський, молодий, але вже прославлений вояк, котрий замість пана Іраклія очолив ляуданців під проводом Радзивілла. Їхні залишки допленталися аж до рідного краю, вимучені, пригнічені, виголоднілі й услід усьому війську коронного гетьмана нарікали, що впевнений у грізності власного імені, в удачу переможця, той кинувся з невеличким загоном проти вдсятеро численнішої сили, покинувши напризволяще й усю армію, і країну.

Але серед суцільних скарг не було чутно жодного голосу проти молодого полковника, пана Єжи-Міхала Володийовсь-

кого. Навпаки, ті, хто врятувався, підносили його до небес, розповідаючи дива про його військовий досвід і вчинки. І це було єдиною розрадою для ляуданських недобитків, котрі згадували про вдалі дії, які стали можливими під орудою пана Володийовського: як в атаці змогли пробитися, наче крізь димову завісу, на перші позиції до останнього жовніра. Коли ж після цього натрапили на французьких найманців, котрі весь полк шаблями порубали, то Володийовський власноруч стяв голову командирові того загону. А наприкінці, оточені чотирма кільцями нападників, скористалися замішанням ворога, поклали трупом купу нападників, пробиваючись крізь їхні ряди.

Цих розповідей слухали з жалем, але і з гордістю ляуданці, котрі в литовському компуті не служать, а зобов'язані були в посполитому рушенні стояти. Крім цього, очікувалося, що посполите рушення, останню надію держави, незабаром будуть скликати. Було вже заздалегідь домовлено, що в такому випадку пан Володийовський стане ляуданським ротмістром, і хоча він не був місцевим громадянином, не було нікого за нього славетнішого серед місцевого люду. Недобитки казали ще й те, що він самого гетьмана з пекла витягнув. Тож уся Ляуда його мало не на руках носила, а кожна околиця намагалася видерти його для себе в іншої. Особливо сперечалися між собою Бутрими, Домашевичі та Ґаштовти, котрі запрошували героя на гостину. А той собі настільки тутешню шляхту вподобав, що коли залишки війська Радзивілла прибилися до Біржая, щоб там перегрупуватися, він не залишив їх, а їздив від заплави до заплави, в Пацунелях у Ґаштовтів заклав власну садибу, по сусідству з Пакошем Ґаштовтом, зверхником усього місцевого люду пацунельського.

Щоправда, ніяк не міг би пан Володийовський потрапити до Біржая, бо він серйозно занедужав: спершу найшла на нього погана лихоманка, відтак нагадала про себе контузія, якої зазнав під Цибиховом, аж йому праву руку відняло. Три панни Пакошівни, відомі своєю вродою пацунельки, оточили його ніжною турботою та пообіцяли повернути такому знаменитому кавалерові його здоров'я. Своєю чергою, шлях-

та, хто живим залишився, взяла на себе похорон свого колишнього вождя, пана Іраклія Білевича.

Після похорону відкрили заповіт покійного, з якого з'ясувалося, що старий полковник заповів усі свої статки, за винятком села Любича, своїй онуці Олександрі Білевич, доньці упітського лісничого, а опікуватися нею, поки не виїде заміж, довірив усій ляуданській шляхті.

«А ті, хто були прихильні до мене, — писалося в заповіті, — і любов'ю за любов платили, нехай і до сироти такими будуть у ці зіпсуті та нестабільні часи, коли від свавілля і гніву людського ніхто не забезпечений, тому щоб вона страху не зазнала, нехай сироту на мою пам'ять від лиха бережуть.

Також заповідаю, щоб опіка ця стосувалася всього маєтку, крім села Любича, яке відходить панові Кміцицу, молодому оршанському хорунжому, котрому його віддаю, дарую та відписую, і прошу в цьому йому жодних завад не чинити. Якщо хтось здивується моїй прихильності до вже згаданого Анджея Кміцица, або скривдить мою улюблену внучку Олександру, то він має знати, що той є сином Єнджея Кміцица, з котрим мене з молодих років аж до самої смерті поєднували побратимські почуття. З ним я воював і він багато разів рятував мені життя, й якщо гнів і заздрість панів Сіцинських спонукають їх відібрати собі цей маєток, то прошу їй допомогти. Тоді я, Іраклій Білевич, упітський підкоморний, і водночас останній грішник, котрий зараз стоїть перед суворим судом Божим, чотири роки тому (живий ще й ногами земельку міряючи) звернувся до пана Кміцица-батька, оршанського мечника, щоб виказати йому щиру подяку свою та дати шлюбні обіцянки. Тоді ми й вирішили, за спільною згодою, дотримуючись шляхетських і християнських звичаїв, що наші діти, а саме його син Анджей і моя внучка Олександра, донька лісничого, мають закласти родинне гніздо, щоб мати потомство на славу Божу та на добро Речі Посполитої. І чого я найбільше прагну, і моїй внучці Олександрі бажаю, то це скоритися шлюбній обіцянці, написаній тут зобов'язуючою силою волі, хіба би пан оршанський хорунжий (не дай боже) негідними вчинками заплямував славу свою і про це стало б